

૪ જૈન કવિઓ

—~~~~~

(લેખક:—આચાર્ય શ્રી મુનિ ન્યાયવિજયજી)

પ્રસ્તાવના.

મુક્ત પ્રમુખ સાહેબ, ભગિનીઓ અને ભાઈઓ,

મેં મારા આ નિબંધો સાહિત્ય પરિષદે નક્કી કરેલ નિબંધો પૈકી જૈન નિબંધમાંથી જૈનાચાર્યો જૈન રાજ્યો જૈન મંત્રીઓ અને જૈન દાનવીરો એ નિબંધ મારા વિષય તરીકે સ્વીકારી તે કામ મારી શક્તિ મુજબ કર્યું છે. જે કે આ કાર્ય મારા જેવા સામાન્ય અભ્યાસી કરતાં કોઈ બીજા વિશેષ અભ્યાસી સાહિત્યપ્રેમી મહાશયે બહુ સુંદર રીતે કર્યું હોત, તોપણ મહાપુરુષોનાં વચનાનુસાર એ મહાન્ નિયમને અનુસરી આ પ્રયત્ન કર્યો છે. હવે મેં લીધેલા વિષયમાંથી કેટલીએક મહાન્ વ્યક્તિઓની ટુંકાણુમાં ઝોળખાણુ કરાવીશ.

પ્રાચીન કાલમાં જૈન ધર્મ અને જૈન પ્રજા ભારતવર્ષના દરેક પ્રદેશમાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવતી હતી. કર્નલ ટોપના કથન પ્રમાણે હિંદુસ્થાનના દરેક શહેરો પ્રાયઃ જૈન ધનાઢ્યો—ગ્રાવકોથી ગૌરવ ભર્યાં શોભી રહ્યાં હતાં. પૂર્વમાં બંગાલ અને ઝોરિસાથી માંડી પશ્ચિમમાં ઠેક સમુદ્રના કાંઠા સુધી અને ઉત્તરમાં છેક હિમાલયથી માંડી દક્ષિણમાં છેક કન્યાકુમારી સુધી દરેક દેશો અને સુંદર સ્થાનો, પવિત્ર જૈન તીર્થો અને ગગનચુમ્બી ભવ્ય મંદિરોથી સુશોભિત હતાં. જૈન પ્રજાએ પોતાનાં તીર્થસ્થળો અને ભવ્ય મંદિરો બંધાવવામાં જે અગણિત દ્રવ્યનો વ્યય કર્યો છે તેના નમુનો હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસમાં મળવો મુશ્કેલ છે બદકે અલભ્ય છે.

જૈનાચાર્યોના ઉપદેશથી જેવાં ભવ્ય આદર્શ સ્થાનો ધનાઢ્ય ધર્મપ્રેમી જૈન ગ્રહસ્થોએ બંધાવ્યાં છે તેવાં ભવ્ય આદર્શ સ્થળો હિંદુસ્થાનના મોટા મોટા રાજા મહારાજાઓ પણ નથી કરાવી શક્યા એમ કહેવામાં કંઈ અતિશયોક્તિ નથી.

પ્રથમ જૈનાચાર્યોએ ભારતવર્ષમાં જે અગણિત ઉપકાર કર્યા છે તેની નોંધના આ સમય નથી. જૈનાચાર્યોએ ભારતવર્ષના દરેક પ્રદેશોમાં વિચરી આપણા ધર્મનું મૂલ-ગ્રહાને ટકાવી રાખવાનું સતત કામ કર્યું છે. તેઓએ નિસ્પૃહપણે ઉઘાડે માથે અને ઉઘાડે પગે ભારતવર્ષના શહેરે શહેર અને ગામો ગામડામાં વિચરી અનેક મનુષ્યોને ન્યાય અને નીતિના સુંદર ઉપદેશો પોતાની મનોહર વાણીમાં આપ્યા છે—હતા. તેઓના ઉપદેશમાં ભારત-વર્ષના અન્ય સાધુમહાત્માની પેઠે ભીક્ષા સિવાય કોઈ પણ જાતની અપ્રદાન્યગ્નિ કર્યા સિવાય પોતાના ઉચ્ચ ચારિત્ર દ્વારા અનેક મનુષ્યોને ઉત્તમ ચારિત્રવાન કર્યાં છે.

ભારતવર્ષને ઉત્તમ બનાવવામાં જૈનાચાર્યોએ અથાગ પ્રયત્ન સેવ્યો છે. જેવી રીતે હિંદુ-સ્થાનને ધર્મપ્રેમી અને દયા દેવીના પરમ ભક્ત બનાવવામાં તેમનો મુખ્ય હિસો છે તેવીજ રીતે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અગ્રી, સૌરશેની, પિશાચી, અપ્ભ્રંશ, ગુજરાતી આદિ ભાષા સાહિત્યો-

ધાનને સિંચી સિંચી નવવિકસિત યનાવવામાં પણ તેઓએ નિર્જન વનોમાં રહીરહીને પણ અથાગ પ્રયત્ન સેવ્યો છે.

મહાન્ પ્રખર નૈયાયિક આચાર્યવર્ધ શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર ૧૪૪૪ યંથના પ્રણેતા, શ્રીહરિભદ્રસૂરિ, અને કલિકાલ સર્વજ્ઞ બાલબ્રહ્મચારિ પંડિતવર્ધ શ્રીહેમચંદ્રસૂરીશ્વર જેવા ધુરંધર આચાર્યોની અથાગ સેવાથી જૈન પ્રગ્નજ નહિ બલ્કે સમસ્ત આર્યાવર્ત ગર્વભર્યું હાસ્ય કરી રહ્યું છે. તેમાંથી સિદ્ધસેન દિવાકરે મહાન્ વીર વિક્રમની સભા શોભાવી હતી, આચાર્ય શ્રીઅખ્યભટ્ટ સૂરિએ ગોપુર (ગ્વાલિયર) ના મહારાજની આમ સભા શોભાવી હતી. નવાંગીટીકાકાર શ્રીઅભયદેવસૂરિએ ગુજરાતના મહારાજ બીમદેવની સભા શોભાવી હતી. તેમજ બાલબ્રહ્મચારિ શ્રીહેમચંદ્રસૂરિશ્વરે ચક્રવર્તી કુમારપાલની સભા શોભાવી હતી અને છેલ્લે જગદ્ગુરુ શ્રીહરિવિજયસૂરીશ્વરે મોગલ ક્ષત્રિલક સમ્રાટ અકબર જેવા વિદેશી રાજ્ય-કર્તાની સભા શોભાવી અહિંસાના પવિત્ર મંત્રથી તેના હૃદયને કોમળ યનાવ્યું હતું.

આ સિવાય ઘણા જૈન સાધુ મહાત્માઓએ ભારતવર્ષમાં અહિંસાના પવિત્ર મંત્રો ફેલાવી ભારતવર્ષને નંદનવન યનાવવાનું મદત પુણ્ય ઉપાર્જન કરેલ છે. જેમ તેમણે ભારતવર્ષની અથાગ સેવા કરી છે તેમ આપણા ભાષા સાહિત્યરૂપી યગીયાને પોતાની વાણી અને કલમ દ્વારા વિકસિત યનાવી સુંદર ફલોથી લચકતો યનાવ્યો છે.

આવી રીતે જૈન કવિઓએ પણ પોતાની સુંદર કલમથી સુંદર કવનો કરી સાહિત્યને અપૂર્વ રીતે ખીલવ્યું છે. જે કદી સંસ્કૃત, પ્રાકૃત કે ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યમાંથી જૈનોનો ફાળો બાદ કરવામાં આવે તો બાકીનું સાહિત્ય નહિ જેવુંજ થોડુંક જ રહેશે. ૧૪૪૪ યંથના પ્રણેતા, પદ્મદર્શન શાસ્ત્રવેત્તા શ્રીહરિભદ્રસૂરિશ્વર તથા શ્રીહેમચંદ્રસૂરિશ્વરને ખોઠને સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્ય રહે તેમ છે. જૈન સાધુમહાત્માઓનાં સુંદર કાવ્યો ઘણાં છે. પરંતુ હું લાચાર છું કે તેમાંથી કોમ્પ પણ સાધુ મહાત્માનું જીવનચરિત્ર-તેમના જીવનનાં નામ નિશાન પણ નથી મેળવી શક્યો. માત્ર પ્રખ્યાત કવિઓનાં પણ કવચિતજ જીવન-ચરિત્ર મળી શકે છે કે જેમાંના પ્રખ્યાત કવિઓમાં, કવિ શિરોમણી શ્રીહેમચંદ્રસૂરિશ્વર કે જેઓશ્રીનાં મહાકાવ્યો બે દ્વાયાશ્રય, ત્રિવણિ તથા સાહિત્યમાં કાવ્યપ્રકાશની કક્ષાનો કાવ્યાનુ-શાસન એક અદ્ભુત ગ્રંથ છે.

આ સિવાય જયન્તવિજય કાવ્યના કર્તા શ્રીઅભયદેવસૂરિ (ખીજા) તથા શ્રીવર્ધમાન સૂરિ પણ મહાકવિ હતા કે જેમનું અભારે પ્રખ્યાત વાસુપૂજ્ય ચરિત્ર કે જે ચરિત્ર કરતાં મહાકાવ્યની ગણતરીમાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. આ બન્ને મહાત્માનાં જીવનચરિત્ર મને નથી મળી શક્યાં તેમજ શ્રીસોમપ્રભસૂરિ કે જેઓ મહાન્ ગ્રંથકાર, પ્રસિદ્ધ આચાર્ય અને મહા કવિ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. તેઓશ્રીની સુકતમુક્તાવલી, વૈરાગ્યતરંગિણી તેમજ પ્રાકૃતમાં કુમારપાલ પ્રતિબોધ મહાકાવ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ગુ. વિ. આ. શ્રીજિનવિજયજી તેમને છેલ્લા પ્રાકૃત કાવ્યના કર્તા તરીકે ઓળખાવે છે, તેમજ સમસંધાન મહાકાવ્ય (કે જેમાં એકી સાથે સાત મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્ર શરૂ થાય છે.) ના કર્તા મહોપાધ્યાય શ્રીમેધવિજયજી ગણી આ બંને મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્ર પ્રસિદ્ધ હોવાથી મેં નથી આપ્યાં. હું કવિઓનાં જીવનચરિત્ર બહુ ઓછાં મેળવી શક્યો છું તેમાં મુખ્ય દોષ મારો છે: તો પણ ઘણા જૈન ગ્રંથકારો કે

કવિઓએ પોતાના જીવનની રૂપરેખા પણ નથી આપી. માત્ર પોતાના ગુરુની પરંપરા જ ધણા આચાર્યોએ જણાવી છે કે જે પરંપરા ઉપરથી મૂળ વતન, માતૃપિતાનું નામ આદિ મેળવવામાં બહુ મુશ્કેલી પડે છે, બદલે ન મળી શકે એમ કહું તો પણ ચાલે. હવે માત્ર રહ્યા મહાકવિ ધનપાલ અને કવિ શિરોમણિ શ્રીશોભનાચાર્ય (કે જેમનાં જીવનચરિત્ર ટુંકાણુમાં મેં આપ્યાં છે) કે જેઓ મહારાજ ભોજની સમાના પંડિતરત્ન હતા અને શોભનાચાર્ય તેના ગુરુ હતા. મહાકવિ ધનપાલની તિલકમંજરી કે જે “ બાણુની કાદમ્બરી જ્યારે રસિક વાયકશ્રમરેને લાંબા લાંબા સમાસો, લાંબાં લાંબાં વાક્યો અને અનૌચિત વર્ણનાથી કંઈક કંટાળો આપે છે ” ત્યારે તિલકમંજરી રસલોલુપી રસિક વાયકશ્રમરેને ટુંકાં અને સરલ વાક્યો, ટુંકા સમાસો અને ઉચિત વર્ણનો સાથે થોડા પદ્યથી સુંદર મધુનો રસ આપે છે અને આ વિશેનો ટકોર પોતેજ પોતાની પ્રસ્તાવનામાં કરે છે. આ સિવાય ધનપાલ પંચાશિકા કે જેનાં વખાણુ પ્રખર પંડિત હેમચંદ્રસૂરિશ્વરે પણ કર્યાં હતાં. આ સિવાય બીજી પણ કૃતિઓ હોવી જોઈએ. તેમજ તેમના લઘુઅંધુ શ્રીશોભનાચાર્ય કે જેઓ મહાન્ શીઘ્ર કવિ હતા તેમણે ગોચરી જતાં રસ્તામાં શોભનસ્તુતી બનાવી હતી કે જેના ૯૬ શ્લોક છે અને જે વર્ણાલંકાર શબ્દાલંકાર અને યમકથી ભરપૂર છે. આવીજ રીતે સમક્ષેત્રી રાસના કર્તા કે જેમને અત્યારે તો હું આદ્યકવિ તરીકે ઓળખાવું છું. તેમજ ગૌતમ રાસના કર્તા શ્રી ઉદયવંત કે જેમનું ચરિત્ર હું નથી મેળવી શક્યો, તેમજ પ્રખ્યાત મહા કવિ શ્રી લાવણ્ય-સમય કે જેમનાં કાવ્યો વિમલપ્રખંધ આદિ ગુજરાતી સાક્ષરોથી અજાણુ નથી તેઓશ્રીનું જીવનચરિત્ર પ્રખ્યાત હોવાથી મેં નથી આપ્યું. ત્યાર પછી આવક કવિ શ્રીઋષભદાસ કે જેમનું જીવનચરિત્ર પાંચમી સાહિત્ય પરિષદ ઉપર રા. મોહનલાલ દેસાઈએ રજુ કર્યું હતું. ત્યાર પછી મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી કે જેઓએ ગુજરાતી ભાષામાં બહુ સારાં કાવ્યો કર્યાં છે જેમાં દ્રવ્યગુણપર્યાયનો રાસ, શ્રીપાલરાસો ઉત્તરાર્ધ આદિ પ્રસિદ્ધ છે, તેમની ઓળખાણુ ટુંકાણુમાં મેં કરાવી છે. તેમજ તેમના કાકાગુરુ મહોપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયજી પણ બહુ સારા કવિ હતા. તેઓશ્રીનો શ્રીપાલરાસ પૂર્વાર્ધ, વિનયવિલાસ આદિ પ્રસિદ્ધ છે. આ સિવાય મહાયોગીશ્વર આનંદધનજી પણ બહુ સારા કાવ હતા. ત્યાર પછી છેલ્લા મહા-કવિ શ્રીવિરવીજયજી અને રૂપવિજયજી કે જેમાંના મહાકવિ શ્રીવિરવિજયજીની ઓળખાણુ મેં કરાવી છે.

જૈન રાજ્યોના વિષયમાં ચંપાપતિ ઐશ્વરીક અને વિશાલાનો મહારાજ ચેડા (ચેટક) કે જેઓ પરમ કૃપાળુ શ્રી મહાવીર સ્વામીના સમકાલીન હતા. તેઓ પહેલાં બૌદ્ધ ધર્મ પાળતા પરંતુ પાછળથી શ્રી મહાવીર સ્વામીના પરમ ભક્ત થયા હતા કે જેમની ઓળખાણુ મેં કરાવી છે. આ સિવાય શ્રી મહાવીર સ્વામીના સમકાલીન ધણા રાજ્યો હતા કે જેમાં ચંપાપતિ અશોકચંદ્ર (ઐશ્વરીકનો પુત્ર અજાતશત્રુકોણીક) કાશી અને કૌશલના નવમંત્રીક અને નવશ્લેષ્ઠીક રાજ્યો, પુલાશપુરનો વિજયરાજ, વિતભદ્રપટ્ટનનો ઉદાયન જેણે મહા-વીર પ્રભુ પાસે દીક્ષા લીધી હતી અને જૈન ગ્રંથોમાં જેને અંતિમ રાજર્ષિ તરીકે ઓળખાવ્યો છે. કૌશાભીનો ઉદાયનવત્સ, ક્ષત્રિય કુંડનો રાજ નંદિવર્ધન (શ્રી મહાવીર સ્વામીના મોટાભાઈ) ઉજ્જયનીશ ચંદ્રપ્રદોત, હિમાલયની ઉત્તરે પૃથ્વીચંપાના સ્વામી શાલ અને મહાશાલ, પોતનપુરનો પ્રસન્નચંદ્ર (તેણે મહાવીર પ્રભુ પાસે દીક્ષા લીધી હતી અને તે પણ

રાજર્ષિ તરીકે ઓળખાય છે.) હસ્તશીર્ષનો અદ્વિનશત્રુ, ત્રકપભપુરનો ધનવાહ, વીરપુરનો વીરકૃષ્ણમિત્ર, વિજયપુરનો વાસવદત્ત, સૌગંધિકનો અપ્રતિહત, કનકપુરનો પ્રદીપચંદ્ર, મહાપુરનો બલ, સુધોષપતિ અર્જુન, અને શાકેતપુરનો રાજા દત્ત ઇત્યાદિ અનેક રાજાઓ શ્રી મહાવીર પ્રભુના સમયમાં મહાવીર ભક્ત-ચુસ્ત જૈન હતા. આ બધા રાજાઓની ઓળખાણ જૈન સૂત્રમાં કરાવી છે પરંતુ મને તે જોવાનો સમય નહિ મળવાથી હું આ રાજાઓની ઓળખાણ નથી કરાવી શક્યો. આ સિવાય ચાર પછી બૌદ્ધ સમ્રાટ અશોકનો પૌત્ર ચક્રવર્તિ સંપ્રતિ (સંપદ) મહાન ચુસ્ત જૈન રાજા હતા. તેણે જૈન દર્શનની ઉન્નતિમાં બહુ કીમતી મદદ આપી છે કે જેની ઓળખાણ મેં હુંકાણમાં કરાવી છે. તેમ જ વીર વિક્રમ શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરના ઉપદેશથી ચુસ્ત જૈન થયો હતો. ત્યાર પછી અષ્ટભટ્ટ સૂરિના ઉપદેશથી ગ્વાલીયરનો આમરાજ જૈન થયો હતો. આ અને બીજા ઘણા જૈન રાજાઓ છે જેઓએ જૈન ધર્મની ઉન્નતિ પાછળ પોતાના રાજ્યની પણ દરકાર કર્યાં સિવાય પુષ્કળ ફાળો આપ્યો છે. આ બધા મહારાજાનાં જીવન ચરિત્ર મને નથી મળ્યાં. સમય મળ્યે જૈન રાજાઓનાં જીવન ચરિત્ર આપવાની વૃત્તિ છે. હેલ્લો જૈન રાજા “ મહારાજાધિરાજ પરમાર્હત ” કુમારપાલ કે જે શ્રીહેમચંદ્રસુરિશ્વરના ઉપદેશથી ચુસ્ત જૈન થયો હતો તે રાજર્ષિની મેં ઓળખાણ કરાવી છે.

જૈન મંત્રીઓમાં બુદ્ધિનિધાન શ્રી અભયકુમાર મંત્રી કે જેઓ શ્રી મહાવીર સ્વામીના પરમ ભક્ત હતા અને મહારાજા શ્રેણીકના મુખ્ય મંત્રી હતા, તેઓનું જીવન ચરિત્ર જૈન સમાજમાં બહુ હર્ષથી ગવાય છે. સમયે ગુર્જર સાક્ષરોને તેની ઓળખાણ કરાવીશ. આ સિવાય નવમા નંદના મહામાત્ય શકટાલ (શકડાલ) મંત્રી (રથુલીભદ્રજીના પિતા) અને તેમનો પુત્ર મહામંત્રી સિદ્ધિચક્ર (શ્રીચક્ર) તેમ જ ગુજરાતમાં વનરાજની માંડી હેડ વીરધવલ સુધી ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં જૈનોએ મંત્રીપણું ભોગવ્યું છે. તેમાં મુખ્ય મંત્રીઓમાં વનરાજનો મંત્રી આપો કે જેણે ગુજરાતની ગાદી સ્થાપવામાં વનરાજને અણમોલી મદદ કરી હતી. ચારપછી એસવાલકુલતિલક શ્રી વિમલમંત્રી કે જેમની ઓળખાણ મેં કરાવી છે અને જેણે માળવાના ભોજની પ્રતિસ્પર્ધામાં ગુજરાતનો ગર્વ બહુ સારી રીતે સાચવ્યો હતો અને જેમણે આણનાં જગપ્રસિદ્ધ જૈન મંદિરો અંધાવી ગુજરાતને અલ્લે હિંદુસ્તાનને ગૌરવવાન બનાવ્યું છે; તેમ જ ગુજરાતનો નાથ સિદ્ધારાજદેવના મહામાત્ય મુંગલ કે જે પાકકે મુસદ્દી અને મહાન યોદ્ધા હતા અને ચુસ્ત જૈન હતા. આ સિવાય ઉદાયનમંત્રી, સૌરાષ્ટ્રનો અધિપતિ સજ્જન તેમ જ તેનો પુત્ર પરશુરામ, સિદ્ધારાજનો ધર્મપુત્ર ચાહડ (ઉદાયન મંત્રીનો પુત્ર) આદિ ચુસ્ત જૈન હતા. તેઓ અહિંસાના પરમ ઉપાસક હતા છતાં તીક્ષ્ણ ક્લમની માફક હાથમાં ઉઘાડી તરવાર લઈ રણાંગણમાં વીર યોદ્ધાની માફક લડ્યા હતા અને ગુજરાતનું ગૌરવ સદાને માટે ટકાવ્યું હતું.

કુમારપાલનો મંત્રી વાગ્બટ, બાહડ, આત્રભટ આદિ પણ ચુસ્ત જૈન હતા. તેમણે શત્રુજયતીર્થના મંદિરનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો. આ સિવાય વીરધવલના મંત્રી વસ્તુપાલ તેજપાલ પણ પ્રસિદ્ધ છે કે જેમની ઓળખાણ મેં હુંકાણમાં કરાવી છે. તેઓએ ગુજરાતની એલવાઈ જતી વીરતાને સતેજ બનાવી હતી-કરી હતી. આ બન્ને ભાઈઓ

ચુસ્ત જૈન હતા અને યુદ્ધવિશારદ પણ હતા. તેમણે આયુષમાં લાખો રૂપિયા ખર્ચા હિંદુસ્તાનની શિલ્પકળામાં શ્રેષ્ઠ મંદિરો કરાવ્યાં છે. આ સિવાય મેગલ સમ્રાટ અકબરના મંત્રી ટોડરમલ્લ અને કર્માશાહ પણ પ્રસિદ્ધ છે જેમાં ટોડરમલ્લ મુસદ્દી મંત્રી અને વીર થોદો હતા. તેણે જ અકબરના સમયમાં ખેતરોની માપણી કાઢી હતી કે જે માપણી થોડા ઘણા ફેરફાર સાથે હજી પણ ચાલુ છે. લંબાણનાં ભયથી હું બધા મંત્રીઓનાં જીવન નથી આપી શક્યો. ધીમે ધીમે તેમની પણ ઝોળખાણ કરાવીશ.

હવે છેલ્લે જૈન દાનવીરો સંબંધે ટુંકાણમાં કહી હું વિરમીશ. જૈન દાનવીરોની ઝોળખાણ કરાવવી એ તો સૂર્યને દીપકવડે ઝોળખાવવા સરખું છે.

જૈનોની દાનવીરતા ઘણે સ્થલે પ્રસિદ્ધ છે. જૈનધર્મના સિદ્ધાંતો જ એવા ઉદાર છે કે જેમાં દરેક મનુષ્યોએ થોડે ઘણે અંશે ઉદાર બનવું જ જોઈએ. તેઓએ હરકોઈ રીતે શક્તિ પ્રમાણે દરરોજ થોડું ઘણું દાન આપવું જોઈએ. જૈન રાજાઓએ, મંત્રીઓએ અને જૈન શેઠીયાઓએ અનેક સ્થળે અઢળક પૈસો ખર્ચી પોતાની દાનવીરતા બતાવી છે. તેમાંય મંદિરો પાછળ, જૈન દર્શનની ઉન્નતિ પાછળ અને દેશના રક્ષણ માટે ભયંકર દુષ્કાળોમાં લગાર પણ આંચકો ખાધા સિવાય પુષ્કળ પૈસો ખર્ચી પોતાની દાનવીરતા કાયમ રાખી છે. તેમાંના ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વના મેગડાના સમયમાં ૧૩૧૫ ના ભયંકર દુષ્કાળમાં ગુજરાતના દાનવીર શેઠ ખેમાહાડલીયે પોતાની ઉદારતાથી ગુજરાતમાં દુષ્કાળને બદલે સુકાળ જેવું કરી પોતાનાં બીરો સાચવ્યાં હતાં.

તેમજ કચ્છભદ્રેશ્વરના શેઠ જગદુશાહે (ગુજરાતના કુમેર ભંડારી) પણ ભયંકર દુષ્કાળના સમયમાં આખા હિંદુસ્તાનને મદદ કરી કાળના મુખમાંથી ઘણા મનુષ્યોને બચાવ્યા હતા. તે વખતના હિંદના પ્રખ્યાત રાજા મહારાજાઓને પણ તેણે પૈસો અને દાણા આપી બહુ મદદ કરી હતી. આ ગુજરાતના કુમેર માટે ઘણું ઘણું કહેવાનું છે પરંતુ સમય ન હોવાથી વિશેષ કંઈ નથી લખતો. તેને માટે કહેવાય છે કે જ્યારે આ દાનવીર શેઠ મરણ પામ્યો ત્યારે હિંદુસ્તાનની પ્રજાએ અને રાજા મહારાજાઓએ તેના ઉપકારો સંભારી ઘણા દિવસ સુધી શોક પાળી તેના મરણ પછી આજે ખરો કળીયુગ માન્યો હતો. અત્યારે પણ જૈનોની દાનવીરતા કંઈ ઓછી નથી. છેલ્લે થયેલા શાંતિદાસ, શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ અને મોતીશા શેઠ આદિની દાનવીરતા કાંઈ અપ્રસિદ્ધ તેમ ઓછી નથી. તેમજ ૧૯૫૬ના દુષ્કાળમાં અને ૧૯૭૪-૭૫ ના ઇન્ડિયન-ચામાં પણ કંઈ જૈનોની સેવા કે દાનવીરતા ઓછી નહોતી. તેમ જ અત્યારે પણ કચ્છના એક ગૃહસ્થે કચ્છમાં દુષ્કાળમાં ૫૦૦૦૦ રૂ. જેટલી રકમની ઉદારતા બતાવી છે. ખરેખર એવા પ્રસિદ્ધ અપ્રસિદ્ધ દાનવીર ગૃહસ્થોને સદાને માટે અમારાં અભિનંદન છે.

મેં આ નિબંધમાં મુખ્યપણે નીચેના ત્રણેની મદદ લીધી છે. કલ્પસૂત્ર, ચતુર્વિંશતી પ્રબંધ, વિમલપ્રબંધ, પ્રબંધચિંતામણી, જૈનઐતિહાસિક રાસમાલા ભા. ૧, વીરવંશાવલી (જૈનસાહિત્ય સંશોધકમાંથી), જૈન ધર્મનો ઇતિહાસ, તપગચ્છતી પટ્ટાવલી, જૈન કોન્ફરન્સ હેરલ્ડનો દિવાળીનો અંક, પુરાતત્ત્વ અને આત્માનંદ પ્રકાશ માસિક આદિ ઘણા ગ્રંથો અને નિયતકાલિકોની મદદ લીધી છે, તેટલે અંશે તેમનો હું આભારી છું.

મહાકવિ ધનપાલ

વિક્રમના તેરમા સૈકામાં જૈન સાહિત્યનો સૂર્ય ગગન મધ્યે ઉપર ચડ્યો. જૈન સમર્થ કવિઓ ભારતવર્ષના ભૂષણરૂપ વિદ્યમાન હતા. તેઓમાં મહાકવિ ધનપાળ અને શોભન મુખ્ય હતા. તેઓ બંને ભાઈ થતા હતા. તેઓ ઉદારચરિત ભોજ રાજના સમયમાં થઈ ગયા. ધનપાળની કાવ્ય ચમત્કૃતિ અદ્ભુત હતી. તેણે જૈન ધર્મના ઘણા ગ્રંથો રચ્યા છે. તેના દરેક ગ્રંથમાં તેની બુદ્ધિનું ચમત્કાર ભરેલું ચાતુર્ય પ્રકાશી નીકળે છે. ધનપાળની કવિતામાં કોઈ અનેરા ઓજસ સ્થળે સ્થળે ઝબકી રહેલ છે. તેની અદ્ભુત પ્રતિભા, તેની લોકોત્તર કવિત્વશક્તિ આદી ગુણો તેના કાવ્યના વાચકને રસમગ્ન બનાવી દે છે. ભોજરાજ સંસ્કૃત સાહિત્યનો અતિ પ્રેમી હતો. તે સ્વયં સારો કવિ પણ હતો. તેની સભામાં આચાર્યવર્તના બધા ભાગોમાંથી કવિઓ અને વિદ્વાનો આવતા અને પોતાનું પાંડિત્ય પ્રદર્શન કરી રાજા અને સભાજનોનું ચિત્ત આકર્ષણ કરતા. રાજા પણ તેમને યોગ્ય સત્કાર આપી પ્રબળ મનરંજન કરતો. તેના આશ્રય હેઠળ સંખ્યાબંધ કવિઓ વિદ્વાનો રહેતા અને સાહિત્યની સેવા કરી યશોરાશિને મેળવતા. મહાકવિ પદ્મનાભ વિદ્વાનોની સભાનો પ્રમુખ હતો અને ભોજનો ગાદી પ્રેમી હતો. બાલ્યાવસ્થાથી ભોજ અને ધનપાલ મિત્ર હતા. ધનપાળના પ્રખર પાંડિત્ય ઉપર મુગ્ધ થઈ મુંજરાજે તેને જ “સરસ્વતી” નું ગૌરવસૂચક બિરુદ આપ્યું હતું. ધનપાલ પ્રથમ વૈદીક ધર્માવલંબી હતો અને પાછળથી તે જૈન ધર્માવલંબી થયો હતો. તેનું જન્મ સ્થળ ધારાનગરી હતું. તેના પિતાનું નામ સર્વદેવ હતું અને તે પણ સુસ્ત આદિષુ હતો. એક વખતે ધારાનગરીમાં પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન શ્રી મહેન્દ્ર સૂરિ પધાર્યા અને તેમનો ઉપદેશ સાંભળવા સર્વદેવ દરરોજ આવતા^૧. પછી અમુક કારણસર તેણે પોતાના પુત્ર શોભનને શ્રી મહેન્દ્ર સૂરિને વહોરાવ્યો. જો કે આ કામ શોભનની ઇચ્છાથી જ થયું હતું પરંતુ ધનપાલને ખોટું લાગવાથી તેણે ભોજરાજને કહી ધારાનગરીમાં સાધુઓને આવવાનો રસ્તો જ લગભગ બંધ કરાવ્યો.

ખીજા બાળુ ધનપાલના ભાઈ શોભન દીક્ષા લઈ પોતાના ગુરુ પાસે અભ્યાસ કરી પ્રખર વિદ્વાન થયા. તેમના ગુરુએ તેમની યોગ્યતા જોઈ આચાર્ય પદવી આપી. હવેથી શોભનુનિ શોભનાચાર્યના નામથી પ્રસિદ્ધ પામ્યા. તેમની વક્તૃત્વ શક્તિ બહુ અસાધારણ હતી. તેમની શક્તિની કીર્તિ દેશોદેશ ફેલાવા લાગી. ધારાનગરીના જૈન સંઘે પણ તેમનો આ કિર્તિનાદ સાંભળ્યો. તેમને ઇચ્છા થઈ કે શોભનાચાર્ય અત્યારે પધારે તો સાઈ. તેમને વિનંતિ કરવાને માટે સંઘના શેઠીઆને તેની પાસે મોકલ્યા. શોભનાચાર્ય ગુરુ આશા લઈ ધીમે ધીમે ત્યાં આવ્યા. શોભન યુનિની અસાધારણ વક્તૃત્વ શક્તિથી ધારા-

૧ જૈન સમાજમાં આને માટે એક દતકથા ચાલે છે પરંતુ મને તેમાં વળુદ નહિ લાગવાથી મેં સ્થાન નથી આપ્યું. કેટલાએક લોકો તેને મહત્ત્વની ગણે છે પરંતુ કદાચ આમ પણ બન્યું હોય કે એક વાતમાં ખીજા વાતનો સંજોભેળ થઈ ગયો હોય કે જેથી વાચકને કે લેખકને માન્ય ન થાય.

નગરીની પ્રજામાં નવચેતન આવ્યું. એક વખતે તેમના શિષ્યો શ્રી ધનપાલને ત્યાં વહોરાવા ગયા. (ધનપાલને લાંબે વખતે દ્વેષ એછો થઇ ગયો હતો તેથી જ તેમના બાઇ જૈનમુનિ ત્યાં આવી શક્યા હતા) ધનપાલ નહાતો હતો. ઘરમાં તેની સ્ત્રીએ દહીં લાવી વહોરાવા માંડ્યું ત્યારે તેમણે પુછ્યું. કેટલા દિવસનું છે? ત્યારે તેણે કહ્યું કે ત્રણ દિવસનું દહીં છે. બારે તેમણે કહ્યું કે સાધુને તે લેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે તેમાં જીવ પડી જાય છે. ધનપાલ આ સાંભળી કાંઇક આશ્ચર્ય પામ્યો અને કાંઇક મસ્કરી જેવું લાગ્યું. તેણે કહ્યું કે આપ શા ઉપરથી એમ કહો છો? ત્યારે તેમણે કહ્યું કે તમને પ્રત્યક્ષ દેખાડીએ પછી વાંધો નથીને? તેમણે અળતાનો રંગ મંગાવી દહીંમાં નાંખ્યો કે જેથી અંદર રહેલા જીવો પ્રત્યક્ષ દેખાવા લાગ્યા. ધનપાલે આશ્ચર્ય સાથે પોતાની બૂલ કમુલી મુનીએને ભક્તિથી પુછ્યું કે આપના ગુરુ કોણ? ત્યારે તેમણે કહ્યું કે અમારા ગુરુ શ્રી શોભનાચાર્ય છે. બીજે દિવસે ધનપાલ તેમની પાસે આવ્યો શોભનાચાર્યને પૂર્વ બ્રાત્રપ્રેમ એકદમ ઉભરી આવ્યો અને એકદમ ઉઠી તેને પ્રેમથી ભેટ્યા. ધનપાલની આંખમાં હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં. પોતાની બુલ માટે માફી માગી. ઉદાર દીલના શોભનાચાર્યે તેને માફી આપી. પછી બંને બાઇએ ખુબ ધર્મચર્ચા કરી. અંતે ધનપાલે પોતાના બાઇનાં વખાણ કરતાં કહ્યું કે બાઇ તેં તારૂં સુધાર્યું. આવો પવિત્ર સત્ય સનાતન ધર્મ અંગીકાર કરી તારા જીવનને સાર્થક કર્યું અને આપણા કુળને તેં તાર્યું. ધનપાલને શોભનાચાર્ય ઉપર અનન્ય પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. ધીમે ધીમે તેણે જૈન સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ તેમની પાસે શરૂ કર્યો. તેણે સંસર્ગથી શ્રી મહેન્દ્ર સૂરી પાસે જૈન ગાહરિથ્ય દીક્ષા અંગીકાર કરી. ધનપાળના આમ એકાએક ધર્મપરિવર્તનથી વૈદિક ધર્મમાં ચુસ્ત ભોજને કાંઇક આશ્ચર્ય થયું અને વારંવાર ધનપાળ સાથે જૈન ધર્મ વિશે વાદવિવાદ કરતા. પરંતુ જૈન દર્શનમાં નિષ્ણાત પામેલા ધનપાળની યુક્તિઓ સાંભળી મહારાજ ભોજને કાંઇક નમતું આપવું પડતું-બહુ નિરુત્તર થતો. વખતના વહેવા સાથે રાજાનો આગ્રહ કાંઇક મંદ થયો. તે જૈન સાહિત્ય ઉપર સદ્ભાવ ધરાવવા લાગ્યો. ધનપાલ પણ પોતાના ગુરુ શ્રી મહેન્દ્ર સૂરિ પાસે અભ્યાસ કરી જૈન દર્શનનો પાર્દશ્વા થયો. ભોજ-રાજા પણ સ્વયં પંડિત અને તત્ત્વજ્ઞ હોવાથી સ્વધર્મ-વૈદિક ધર્મમાં નિષ્ણાત હતો. જૈન ધર્મના વિશેષ પરિચયના અભાવે જૈનના સ્વાહવાદથી તે અજાણ્યો હતો. હવે તેને તે જાણવાની રચિ થઇ અને કવિએ તે ઇચ્છા પુરી પણ કરી છે. (કવિએ તેની ઇચ્છાથી પ્રેરાઇને જ તિલકમંજરીની અહભુત કથા રચી હતી) હવે આપણે તેમની ઇતિ તરફ વળીએ. કવિએ પોતાની પછવાડે અસાધારણ મૌલીકતાવાળાં ત્રણ રત્નો મુક્યાં છે જે આઠ આઠ શતાબ્દિઓ થઇ ગઇ છે છતાં હજી જીવલંત ભાવે શોભી રહેલ છે. તેમાં તિલકમંજરી, ઋષભપંચાશિકા અને પાંચલચ્છીનામમાલા (કોશ, આ કોશ પ્રાકૃત છે). શોભનસ્તુતિ ઉપર ટીકા પણ તેમણે રચી છે. તે બધામાં તિલકમંજરી એક અહભુત ગદ્યમય મહાકાવ્ય છે. તેમાં કવિનું અસાધારણ પાંડિત્ય રથજે રથજે પ્રકાશી રહેલ છે. તિલકમંજરીની રચના બાણની કાદંબરી જેવી વિસ્તૃત આખ્યાયિકાના રૂપમાં બનેલી છે. પાત્ર અને વસ્તુ કવિએ કલ્પેલાં હોવાથી તે સંસ્કૃત સાહિત્યનું અહભુત પુસ્તક કહી શકાય. સુખંધુની વાસવદત્તા, દંડિનું દશકુમાર, વિક્રમની નલકથા અને બાણની કાદંબરીમાં ઘણો ફેર છે. શુલાબના કંટક સમાન કાદંબરીનાં લાંબાં વાક્યો રસપ્રવાહમાં આઘાત પહોંચાડે છે, ત્યારે ધનપાલની તિલકમંજરી કાવ્યમધુ લોહપ રસિક ભ્રમરોના ચિત્તવિનાદ

માટે ઋતુનાં પુષ્પોથી સુગંધિત અને નવનવા રસથી પૂરિત કમનીય કાવ્ય છે.^૧ સાથે વચ્ચે વચ્ચે ઉપયોગી શ્લોકો આપી તેની શોભામાં ઓર વધારો કર્યો છે.

આ કવિને માટે પ્રભાવકચરિત્રકાર કહે છે કે રસાન્ નવ પરાંકોટિ પ્રાપિતા કવિચક્રીणा. આમાં સહસ્ર વાંચકોને અતિશયોક્તિનો લેશ પણ માલુમ નથી પડતો. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા પ્રખર વિદ્વાન પણ ધનપાળની મુક્તકંઠે સ્તુતિ કરી તેનું ગૌરવ-મહત્તા ખતાલી ગયા છે. આવી રીતે કાવ્યાલંકાર આદિ ગ્રંથોમાં ગદ્ય કાવ્યોના ગ્રંથોનાં નામ આપતાં પ્રથમ નામ ધનપાલની તિલકમંજરીનું છે. ધનપાળની તિલકમંજરી જૈન શ્વેતામ્બર સાહિત્યસાગરમાં એવું અહ્ભુત રત્ન છે કે જેની કીર્તિને અન્ય સંપ્રદાયના દિગંબર જેવા આગૃહી સમાજના વિદ્વાનો પણ નમસ્કાર કરે છે. અને તેની આવી અનન્ય કીર્તિ-અસાધારણ કીર્તિ જોઈ તેના ઉપર મુગ્ધ થઈ પોતાના સામાજિકોને લાભ આપવા પ્રશંસનીય પ્રયત્ન કરી તિલકમંજરી સાર પુસ્તક રચી (શ્વેતાંબરોમાં પણ દિગંબરીનો તિલકમંજરી સાર જોઈ તિલકમંજરી સાર ગ્રંથ રચવામાં આવ્યો છે, સ્પર્ધાથી પણ એક રીતે સાહિત્ય તો વધ્યું જ) કર્તાના વિષયમાં પોતાની કૃતશક્તા પ્રગટ કરી છે. પ્રયંધિયંતામણીકાર કહે છે કે:—

વचनं श्री धनपालस्य चंदनं मलयस्य च
सरसां हृदि विन्यस्य का मूत्रामनिर्वृतिः ॥

૧. તિલકમંજરીની ઉત્પત્તિ માટે જૈન સમાજમાં એક દંતકથા પ્રચલિત છે અને તે બહુ રસિક હોવાથી તેને અહીં ટાંકવાની લાલસા હું રોકી શકતો નથી. આના સંબંધમાં જૈન ઇતિહાસ લેખકો જણાવે છે કે-ભોજરાજાએ કેટલા દિવસ સુધી ધનપાલકવિને અનુપરિચિત જોઈ એક દિવસ તેનું કારણ પૂછતાં કવિએ જણાવ્યું કે હું આજ કાલ એક તિલકમંજરી નામની અસાધારણ કથા રચું છું. (આ ટેકાણે સમ્યક્ત્વ સત્તતિકા ના લેખકે ભરતરાજકથાનું તથા ઉપદેશપ્રાસાદમાં યુગાદિચરિત્ર નું નામ આપેલું છે) તે કાર્યની અંદર વ્યગ્ર મનવાળો હોવાથી નિયમિત સમયે આપની સભામાં હાજર થઈ શકતો નથી. રાજાએ વાત સાંભળી પોતાને તે કથા સાંભળાવવા કવિને આગ્રહ કર્યો. કવીશ્વરની વિનંતિથી રાજા નિરંતર પાછલી રાત્રીએ તે કથા સાંભળતો (તે સમય બહુ રમણીય હોવાથીજ રાજા તેમ કરતો, નહિ કે રાજકાર્યના અભાવને લીધે એમ સમ્યક્ત્વ સત્તતિકાકાર કહે છે) કથા સાંભળતી વખતે રાજા કથાના પુસ્તક નીચે સુવર્ણ પાત્ર એવા આશયથી રાખતો કે રખેતે કથામૃત વહી ન જાય. સંપૂર્ણ કથા સાંભળ્યા પછી રાજા અતિ આનંદિત થયો. કથાની સર્વોત્કૃષ્ટતાએ રાજાનું મન બહુ આકર્ષ્યું. આ કથાની સાથે માંડે નામ અંકિત થાય તો યાવત્યંદ્રદિવાકરો મારો વશ આર્યોવર્તની પવિત્ર ભૂમિપર અખંડિત રહે એવી અસહ અભિલાશાને વશ થઈ રાજા કવિને કહેવા લાગ્યા કે કથાના નાયકને રથાને માંડે નામ, અયોધ્યા નગરીને ટેકાણે અવંતીનું નામ, એને શકાવતાર તીર્થને ટેકાણે મહાકાલનું નામ દાખલ કરે તો બહુ માન, ધન, અને ઇચ્છિત વર પ્રદાન કરું. રાજાની વિ. ૬. ૭.

મહા કવિ શોભનાચાર્ય

જેમ ધનપાલ અસધિરણ કવિ હતા તેમ તેના નાનાભાઈ શોભનાચાર્ય પણ અસાધારણ કવિ હતા. તેઓશ્રી કૃત શોભનસ્તુતિ વિધમાન છે. તે સ્તુતિ બહુ કઠણ છે. જો કદી તેની ટીકા યા ટીપણ ન હોય તો તેનો અર્થ કરતાં વિદ્વાનોને લગાર વિચાર કરાવે તેવી છે. તેમાં તેમણે એક અદ્ભુત ખુબી કરી છે. દરેક શ્લોકનું ખીજું અને ચોથું પદ સમાન છે. છતાં અર્થમાં અસાધારણ નવીનતા છે આપણે તેને માટે થોડા છુટા છુટા શ્લોકો જોઈશું તો અસ્થાને નહિ કહેવાય.

ભવ્યાં ભોજવિવોધનૈક તરણે વિસ્તારિ કર્માવલી
રંભા સામજ નાભિનંદન મહા-નષ્ટા પદા ભાસુરૈ ।
ભક્ત્યા વંદિત પાદપદ્મ વિદુષાં સંપાદય પ્રોજ્ઞિતામ્
રંભાસામજનાભિનંદન મહાનષ્ટા પદા ભાસુરૈ ॥

અર્થ:—

ભવ્યાત્માશ્રી કમલોત્તે વિકાસ પમાડવામાં સૂર્ય સમાન અને વિસ્તાર પામેલી કર્મની પંક્તિશ્રી કેળવે માટે તો હસ્તિ સરખા (હસ્તિને કેળ ભાગતાં જેટલી વાર લાગે તેટલી વારમાં કર્મના વિસ્તારને તેમણે હણ્યાં-હઠાવ્યાં છે) અને મોટી નાશ પામી ગઈ છે આપત્તિ-દુઃખ જેને અને કાન્તિના સમૂહવડે કરીને શોભતા, દેવોવડે કરીને પુણ્યેલા છે ચરણ-કમળ જેના, એવા અને પ્રકર્ષી રીતે તન્યા છે સાવધ આરંભ (સાવધ એટલે પાપ સહિત આ અનુચિત પ્રાર્થના સાંભળી કવીશ્વર બોલ્યો કે ઓત્રીઓના હાથમાં રહેલો અને પવિત્ર-જળથી ભરેલો પૂર્ણ કુંભ જેમ મઘના એક ખિંદુથી અપવિત્ર થઈ જાય છે તેમ ઉપર્યુક્ત નામોના પરિવર્તનથી સંપૂર્ણ કથાનું પાવિત્ર્ય નષ્ટ થઈ જાય છે અને તેના પાતકથી કલ, રાજ્ય અને રાષ્ટ્રો નાશ થાય છે. માની રાજ્યએ આ કતાર સાંભળી ક્રુદ્ધ થઈ પાસે પડેલી ભડભડતી અંગારાની સગડીમાં સુર્પિતાને વશ થઈ તે પુસ્તક ખાળી નાખ્યું. રાજના એ દુષ્ટ કૃત્યથી કવીશ્વર બહુ ખિન્ન થયો. પોતાને સ્થાને આવી નિશ્વાસ નાખતો એક જુના ખાટલામાં બેઠો. કવિને સાક્ષાત સરસ્વતી સરખી એક નવ વરસની તિલકમંજરી સુંદર ખાળા હતી, તેણે પોતાને પિતાને કાર્યશૂન્ય, ખિન્નમનસ્ક જોઈ તેનું કારણ પૂછ્યું. પુત્રીના અલાગૃહને વશ થઈ કવિએ કથાના વિષયમાં બેસી સમગ્ર વૃત્તાંત સંભળાવ્યો. સાંભળીને તે ખાળા બોલી કે પિતાજી આપ ખેદ ન કરો. આપ સ્નાન પૂજન અને ભોજન કરી લ્યો મને તે કથા સંપૂર્ણ યાદ છે, તેથી હું આપને તે બધી ઉતારાવીશ. કવિ એ સાંભળી હર્ષિત થયો અને પોતાનો નિત્ય નિયમ કરી પુત્રીના સુખકમળથી આખી કથા લખી; અને પોતાની પુત્રીનું નામ ચિરસ્મરણીય કરવાને માટે તેનું નામ તિલકમંજરી રાખ્યું. આ વૃત્તાંત સમ્યક્ત્વ સંપત્તિકામાં આપેલું છે.

જો કે પ્રભાવકચરિત્રમાં આ કથા થોડા ફેરફાર સાથે ઉપલબ્ધ છે પરંતુ લખાણના ભયથી તેને હું સ્થાન આપવું ઉચિત ધારતો નથી (આત્માનંદ, પુ. ૧૭. અં. સાથ. પ્ર. ૧૫૮, ૧૫૯.).

તન્યા છે વ્યાપાર જેમણે) અને નથી રોગ જેમને એવા અને મનુષ્યોને આનંદ આપનાર એવા હે નાભિરાજના પુત્ર (આદિનાથ) પંડિતોને ઉત્સવ-આનંદ આપ.

આ શ્લોકમાં નાભિરાજના પુત્રનો સૂર્યની સાથે સમાન ભાવ કવિએ બતાવ્યો છે. હજી આગળ એક શ્લોકમાં જૈન આગમ-સૂત્રનું વર્ણન કરતાં કવિવર્ય લખે છે કે:—

શ્રાન્તિછિદં જિનપરાગમમાશ્રયાર્થ-
મારામમાનમલશં તમસંગમાનામ્ ।
ધામાગ્રીમમ્ ભવસરિત્ પતિગશેતુમસી-
મારામમાનમલશં તમસંગમાનામ્ ॥

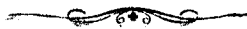
અર્થ:—

શ્રમ-થાકને છેદવાવાળું અને સાધુઓના આશ્રય માટે તો સુંદર બગીચા સરખું (ગૃ-હસ્થો તો બાહ્ય બગીચામાં નિરંતર ૧૨૧ છઠ્ઠ લોક સંબંધી આનંદ ભોગવે છે પરંતુ ત્યાગી સાધુઓ કે જેઓને માટે આ બાગ બગીચા નકામા છે તેમને માટે જૈન આગમે એક સુંદર બગીચા સરખા આનંદદાયક છે. તેમાંથી સાધુપણને યોગ્ય જીવનનાં મનોહર સૂત્રો રૂપી સુગંધ સ્થળે સ્થળે બહેલી રહેલી-શોભી રહેલી છે.) અને મોટા મોટા આલાવા (પેરીગ્રાફ) ના સ્થાન સરખું અને આ ભવસાગર ઉતરવાને માટે પુલ સરખું અને નાશ કર્યા છે કામ, રોગ, અહંકાર, પાપ, અને અજ્ઞાન જેણે એવા આગમને હે મનુષ્યો તમે નમસ્કાર કરો.

આવી રીતે એક દેવીનું સુંદર વર્ણન કરતાં કવિવર્ય લખે છે કે:—

સૂર્યનું પ્રતિરૂપધા અને (સૂર્ય કરતાં પણ રત્નની કાન્તિ વધારે છે એમ કવિવર્યનો આશય છે.) પાણિદાર રત્ન અને કાન્તિવડે અસ્ત કર્યો છે સૂર્યને જેણે એવી નવી તરવાર-ખડમને ધારણ કરતી અને હાથીઓનો શત્રુ-સિંહ તેના ઉપર બેઠેલી અને રણ-યુદ્ધ ક્ષેત્રના શબ્દથી ક્ષય પામેલી-ત્રાસ પામેલી શત્રુની પંકિતને-સમૂહને નાશ કરતી એવી મહા માનસી દેવી (મનુષ્યોને) ઇચ્છિત આપ.

આવી રીતે કવિએ ચોવીસ ભગવાનની સ્તુતિમાં ૮૬ શ્લોકો બનાવ્યા છે અને દરેક શ્લોકોમાં નવીન અર્થો અલંકારો અને રસો સ્થળે સ્થળે મુક્યા છે. કહે છે કે કવિવરે આ સ્તુતિ ગોચરી-મધુકરી જતાં રસ્તામાંજ બનાવી હતી. આ ઉપરથી આપણને પ્રતીતિ થાય છે કે કવિમાં કેવી અસાધારણ નૈસર્ગિક કવિત્વશક્તિ હશે!

ગુજરાતી મહાકવિ શ્રી વીરવિજયજી

કવિવર્ય શ્રી વીરવિજયજી જૈન સમાજમાં એક મહા કવિ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. આ મહા કવિથી આખાલટ્ટદ ભાગ્યેજ કોઈ અજાણ્યું હશે. તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં પૂજાઓ, સ્તવનો, ચોખ્ખીયાં, રાસા આદી ગ્રંથો બનાવી પોતાનું નામ અમર કરેલ છે. ગુજરાતી ભાષાની પૂજામાં અસાધારણ ઝમક ભાવો અને જુદા જુદા રસો તેમણે યોજ્યા છે. તેમની પૂજાઓ જૈન દર્શનનો જ્ઞાતા એક બાળક પણ સહેલાઈથી-સરલતાથી ગાઈ શકે છે, સમજી શકે છે. તેમને જૈન સમાજમાં અંતિમ કવિ કહીએ તો પણ કાંઈ અતિશયોક્તિ ભરેલું નથી.

તેમનું જન્મ સ્થળ ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ છે. તેઓ જ્ઞાતે ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણ હતા. પિતાનું નામ જગન્નેશ્વર અને માતાનું નામ વીજકોરબાઈ હતું. તેમનો જન્મ ૧૮૨૬ માં વિજયા દશમીને દિન થયો હતો. તેમનું નામ કેશવરામ હતું. તેમને એક બહેન હતી. તેમનું નામ ગંગા હતું. કેશવરામનું ૧૮ વર્ષની ઉંમરે દેહગામનાં રણીયાત બાઈ સાથે લગ્ન થયું હતું. ત્યાર પછી થોડા વખતમાં તેમના પિતા મરણ પામ્યા. પિતાના મરણ પછી કોઈ કારણસર તેમને તેમની માતા સાથે કળયો થયો; પોતે રીસાઈ ઘર છોડી ચાલી નીકળ્યા. માતા તેમને શોધવાને માટે નીકળી પરંતુ પુત્રનો પતો ન લાગ્યો. પુત્રપ્રેમી માતાને બહુ આઘાત લાગ્યો અને પુત્રના શોકથી અંતે મૃત્યુ પામી. માતાનું મરણ અને ભાઈનો વિયોગ આ માઠા સમાચાર સાંભળી તેમની બેન ગંગા પણ મૃત્યુ પામી.

આ બાળુ કેશવરામ ત્યાંથી નીકળી જૈનોના પવિત્ર અને સૌરાષ્ટ્રના શિરતાજ શત્રુંજયની યાત્રા કરવા ગયા અને ત્યાં જૈન મુનિશ્રી શુભવિજયજીના સમાગમમાં આવ્યા (ધોલેરા નજીક ભીમનાથ ગામમાં મળ્યા એમ પણ છે.) પાલીતાણે તેમની તબીયત લથડી અને ગુરુકૃપાથી શાંતી વળી તેથી તેમને તે ગુરુ (શ્રી શુભવિજયજી) ઉપર અનન્ય શ્રદ્ધા બેઠી. પછી ગુરુ સાથે ત્યાંથી વિહાર કરી ખંભાત તરફ નીકળ્યા. રસ્તામાં કેશવરામની ધૃષ્ટ દીક્ષા લેવાની થઈ. તેના ખુબ આગ્રહથી પ્રેરાઈ શ્રી શુભવિજયજીએ વીર સં. ૧૮૪૮ માં ખંભાત પાસેના કોઈ ગામડામાં દીક્ષા આપી. આ વાતની ખબર ખંભાતમાં આવકને પડી. તેઓ ત્યાં સામા આવ્યા અને ગુરુને બહુ ઠાઠમાઈથી પ્રવેશ કરાવ્યો.

શુભવિજયજીને શિષ્યને ભણાવવાની બહુ કાળજી હોય તેમ જણાય છે, કારણ કે દીક્ષા આપ્યા પછી તુરંતજ ખંભાતમાં પાંચ વરસ સુધી તેમને ભણાવવાને ત્યાં રહ્યા અને શીષ્યને ખુબ કાળજી પૂર્વક ભણાવી પોતાના અમુલ્ય જ્ઞાનનો વારસો શીષ્યને આપ્યો (આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે આગળના સાધુઓ પોતાના શીષ્યોને પોતાના હાથેજ પઠન પાઠન કરાવતા હતા. અત્યારે આ પ્રવૃત્તિમાં ઘણીજ મંદતા આવી ગઈ છે. જો કે ક્યાંક ક્યાંક આ પ્રવૃત્તિ ચાલુ છે, પરંતુ પૂર્વની પ્રવૃત્તિ તો અત્યારે શિથિલ છે એમ કહ્યા સિવાય તો નહીં ચાલે.)

ગુરુએ યોગ્યતા જોઈ શ્રીવીરવિજયજીને અમદાવાદમાં પન્યાસપદ—પંડિતપદ આપ્યું, અને ત્યાર પછી એટલે સં. ૧૮૬૭ માં રાગણ વદી ૨ ના દિવસે વીરવિજયજીના ગુરુ શ્રી શુભ-

વિજયજી સ્વર્ગે સીધાધ્યા. વીરવિજયજીને ગુરુના આ વિયોગ બહુ આકરો લાગ્યો. તેમને પોતાના ગુરુપર બહુ પ્રેમ હતો. ગુરુએ તેમને સંસારસાગરમાંથી તાર્યા-બચાવ્યા અને વળી ઉચી વિદ્યા આપી તેમને ઋણી બનાવ્યા હતા. શીખ્યે ગુરુની ભક્તિ કરી ઋણ પતાવવા કાંઈક પ્રયત્ન કર્યો હતો. પોતપોતાના ગુરુની સ્તુતિ કરતાં “શુભવેલી” માં કહ્યું છે કે (આ શુભવેલી પોતાના ગુરુની હયાતીમાં સં. ૧૮૬૦માં લખી હતી—

એ ગુરુના ગુણ જલનિધિ, મુજ મતીએ ન કહાય
ગુણનિધિ જલનિધિ જલ ભર્યો, ગરગરીએ ન અપાય.

આ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે પોતાના ગુરુના ગુણ ઉપર તેમને કેટલાં અનહદ પ્રેમ-ભક્તિ હતાં. તેમણે દીક્ષા લીધા પછી તરત જ એટલે પાંચ વરસ પછી પોતાની કવિત્વ શક્તી ખીલવવા માંડી અને તેના પ્રથમ સુંગધી પુષ્પ તરીકે ગોડી પાર્શ્વનાથના ખલીયા સં. ૧૮૫૩ માં બનાવ્યા ત્યાર પછી સં. ૧૮૫૭ માં સુરસુંદરી રાસ અને પરમ કારુણિક શ્રી મહાવીર દેવની પાંત્રીસ પ્રકારની વાણીના ગુણનું વર્ણન લખ્યું છે.

તેમની ઉપદેશક શક્તિ બહુ આકર્ષક હતી. તેમનો ઉપદેશ સાંભળવા મનુષ્યોની મેદની એટલી ભેગી થતી કે પોતે જ્યાં હોય ત્યાં ઉપાશ્રય મનુષ્યોથી ચીકાર ભરાયેલો રહેતો. તેઓ જેમ સારા ઉપદેશક હતા તેમ નીંદર પણ હતા. તેમણે હુંદકો અને શિથિલ યતીઓનું જોર તોડવા પોતાના ઉપદેશસાગરનો પ્રવાહ વાળ્યો હતો. તે વખતના ઘણા શિથિલ યતીઓ અને હુંદકો તેમના આ સુંદર કાર્યથી બહુ નારાજ રહેતા. તેમણે પંડિતજી વીરવિજયજીને હેરાન કરવામાં કાંઈ મણા નથી રાખી. તેમણે વીરવિજયજીને કોર્ટ પણ ચડાવેલા; પરંતુ આપણો સનાતન સિદ્ધાંત—સત્યમેવ જયતે પ્રમાણે તેમનો કાંઈથી પરાબલ નથી થયો. ન્યાયાધીશો પણ તેમનાં ત્યાગ તપસ્યા ઉચ્ચ ચારિત્ર અને અસાધારણ વક્તૃત્વ શક્તિ જોઈ તેમના પર મુગ્ધ થતા અને તેમને માનભરે નમસ્કાર વંદન કરી રાજ આપતા.

તેઓને જૈનોનાં પરમપવિત્ર સૂત્રોનું જ્ઞાન બહુ ઉંચું હતું. તેનો પ્રજ્ઞને લાભ આપવા સ્થળે સ્થળે સૂત્રોના પાઠો સ્તવનો સજ્જાયો—સ્વાધ્યાય રાસ તથા પૂજામાં મુક્યા છે તેને માટે તેમનો એક દુહો હું ટાંકું છું.

ઉતરાધ્યયને સ્થીતી લગો, અંતર મૂર્ત કહાય;
પત્રપણામાં બારતે, શાતા બંધ સંપ્રાય ॥ ૧ ॥
સાત વેદની બંધનું ઠાણુ પ્રભુ પુર ધ્રુપ,
મીચ્છત દુર્ગંધ દુર ટળે, પ્રગટે આત્મસ્વરૂપ, ॥ ૨ ॥

(વિવિધ પૂજાસંગ્રહ પૃષ્ઠ ૧૬૭)

આ દુહામાં જૈનોનાં બે સૂત્રો (ઉતરાધ્યયન અને પત્રપણા) ના ભાગ છે. આવી રીતે ઘણેજ સ્થળે તેમણે સૂત્રોના પાઠ આપ્યા છે.

શ્રી વીરવિજયજીના ગ્રંથો જોવાથી તેમની અસાધારણ વિદ્વતા અને કવિત્વશક્તિ વાયકાને ખ્યાલ આપે છે. એમની કૃતિઓ ઘણું સ્થળે બહુ ઉંચું સ્થાન ભોગવે છે, ગમે

તે જૈન મંદિરમાં જ્યારે પૂજા ભણાવવી હોય ત્યારે પ્રથમ તેમની પૂજાઓ ભણાવવાનું સૂચવવામાં આવે એ જ તે પૂજાઓનું ગૌરવ બતાવવાને ખસ છે. તેમની કવિતાઓ બહુ સરસ અને બાળક પણ સહેલાઈથી સમજી શકે તેવી છે. સાથે સાથે કવિએ પોતાનું પાંડિત્ય દેખાડવા કેટલાક સ્થળે ગહન અર્થો પણ મુક્યા છે. ભલભલા પંડીત પણ તેના અર્થ કરતાં મસ્તક નમાવ્યા સીવાય નહીં રહે. તેમણે જૈન સાહિત્યોદ્યાન પોતાના નીર્મલ આત્મોદ્ધાર રૂપી નીર્મલ જલથી-અમૃતથી સીંચી ૫૬ ઋતુના નવનવા વિકસિત પુષ્પોથી સુગંધિત બનાવ્યું છે અને તે સાહિત્યોદ્યાનના મધુકરના સુંદર ગણગણાટનો રણકાર હજી સુધી સુંદર રીતે ગણગણી રહ્યો છે. જૈન ગુજરાતી સાહિત્યના આ મનુતું સ્થાન જૈન ઇતિહાસમાં ધૃવના તારાની પેઠે જવલંત બાવે પ્રકાશશે-પ્રકાશી રહેશે.

તેમની અદ્ભુત કવિત્વશક્તિના થોડા દાખલા ટાંકીશ તો તે અસ્થાને નહીં કહેવાય.

રૂડો માસ વસંત ણી વનરાજીરે,
રાયણુને સહકારવાલા કેતકી જાયને માલતીરે,
બ્રમર કરે ઝંકાર વાલા, કોયલ મદમર ટહુકતીરે,
બેલી આંખાડાળ વાલા, હંસ યુગલ જળ ઝીલતાંરે,
વિમળ સરોવરપાળ વાલા, મંદ પવનની લહેરમાંરે.
માતા, સુપન નિહાળ વાલા,

... વિ. વિ. પૂ. સં. પૂ. ૫૩૦

જીવહિંસાના પરચખ્યાંણુ, થુલથી કરીયેરે,
દુવિહતિવિહેણું પાઠ, સદા અનુસરિયેરે
વાસિ બોજો વિદ્ધનિશિ ભક્ષ, હિંસા ટાળું રે,
સવા વિશ્વા કેરી જીવ, ધ્યાનિત્ય પાળુંરે.

... વિ. વિ. પૂ. સં. પૂ. ૧૦૪

ખીણું વ્રત ધરી જીવું ન બોલું, પણ અતિમારે ચીં રે,
વસુરાજ આસન સેં પડીયો, નરકાવાસ જયો રે.

... વિ. વિ. પૂ. સં. પૂ. ૧૦૫

શ્રી શુભવિજય સુચુરુ નમી, માતપિતા સમજોહ,
બાળપણ બતલાવિયો, આગમનિધિ ગુણગેહ
ગુરૂ દીવો ગુરૂ દેવતા, ગુરૂથી લહિયે નાણુ,
નાણુ થકી જગ જાણીયે, મોહનીનાં અહિંસાણુ.

... વિ. વિ. પૂ. સં. પૂ. ૧૭૪

કરપી ભુંડા સંસારમાંરે, જેમ કપિલા નાર,
દાન ન દીધું મુનિરાજનેરે શ્રેણીકને દરબાર. કં ૧.

... વિ. વિ. પૂ. સં. પૂ. ૨૨૧

મન મંદિર આવોરે, કહું એક વાતલડી,
અજ્ઞાની સંજેરે રમીયો રાતલડી. મનં ૧

વ્યાપાર કરે વારે, દેશ વિદેશ ચલે,

પરસેવા હેવારે, કોઠી ન એક મળે. મન૦ ૨

... ... વિ. વિ. પુ. સં. પૃ. ૨૨૨

અખિયન મેં અવિકારા, જીજ્ઞાસા તેરી અખિયનમેં અવિકારા,

રાગ દોષ પરમાણુ નિપાયા સંસારી સવિકારા. જી૦

શાંત રચિ પરમાણુ નિપાયા, તુજ મુદ્ર મનોહારા. જી૦ ૧

... ... વિ. વિ. પુ. સં. પૃ. ૨૨૭

વાહન વેગાન નિવાસ, સંકીર્ણ થયું આકાશ,

કેઇ બોલે કરતા તાડા, સાંકડા ભાઇ પર્વના દહાડા. પ્રભુ૦ ૫

... ... વિ. વિ. પુ. સં. પૃ. ૫૬

થયો કમઃ ભરી મેઘ માળી, આવ્યો વિભંગે નિહાળી,

ઉપસર્ગાર્યા અહુ જાતિ, નિશ્ચલ દીડી જન છાતીરે, મન૦ ૫

ગગને જળા ભરી વાદળીયો વરસે ગાજે વીજળીયો,

પ્રભુનાસા ઉપર જળજલવે, ધરણેંદ્ર પ્રિયા સહ આવેરે મન૦ ૬

... ... વિ. વિ. પુ. સં. પૃ. ૬૨

શ્રી. વીરવિજયજી કૃત દ્વાદશસ્ત્રત પૂજા પૃ. ૬૨.

મુંબઈના દાનવીર શેઠ મોતીશાહે સત્તુંજય ઉપર અઢંગક ધન ખર્ચી પોતાના નામની એક ભવ્ય ટુંક^૧ (આ ટુંક મોતીશાહ શેઠની ટુંક તરીકે અહુ પ્રસિદ્ધ છે અને સત્તુંજય ઉપરના મોટા મોટા ગણુનાં મંદીરોમાં પણ તેની ગણુના થાય છે) અંધાવી ત્યારે અંજન સલાકાની શુભ ક્રિયા શ્રી વીરવિજયજીએ કરી હતી (નવી પ્રતિમા-ભગવાનમાં જે પ્રભુત્વના ગુણોનું આરોપણ કરવાની ક્રિયા તેને જૈનો અંજનસલાકા કહે છે) અને અમદાવાદના શેઠ હરીસંગ તરફથી દિલ્લી દરવાજા બહારની વાડીમાં ભવ્ય મંદીર અંધાવ્યું ત્યારે પણ તેમણે અંજનસલાકારની શુભ ક્રિયા કરી હતી. (આ બહારની વાડી હરીસંગની વાડી તરીકે અમદાવાદમાં પ્રસિદ્ધ છે અને તેમાં અંધાવેલ ભવ્ય મંદીરનાં શિખરને ઉજવેલ સુવર્ણ કલશમાં તેના કર્તાનો સુંદર યશ પ્રકાશી રહ્યો છે. આ બન્ને શેઠનાં નામ અને ભવ્ય કામ અમર કરવા પંડિત શ્રી વીરવિજયજીએ તેના ખલીયા બનાવ્યા છે તે ખલીયા જૈન સમાજમાં અસારે પણ અહુ હેંશથી ગવાય છે.

વિ. સં. ૧૯૦૫ અમદાવાદના નગર શેઠ પ્રેમાભાઈ હેમાભાઈએ સત્તુંજયનો મહાન સંઘ કાઢ્યો હતો અને તેમાં કવિશ્રી વીરવિજયજી પણ સાથે હતા. કવિશ્રીએ આ સંઘનું વર્ણન અહુ સુંદર બાનીમાં રચી તેનું નામ પણ અમર કર્યું છે. આ મહા કવિએ કંઠી કોષનાં ખોટાં કવન નથી રચ્યાં, તેમ કોષની ખુશામત સરખી પણ નથી કરી. તેમણે માત્ર પ્રભુભક્તિ, ધાર્મિક કાર્યો અને આગળના મહા પુરુષ સાધુસંતો અને ભૂતપૂર્વ યદ્ય ગયેલા જૈન રાજાઓ અને રાજર્ષિઓનાં યથાયોગ્ય રીતે સુંદર વર્ણન કર્યો છે. તેમના ગ્રંથોમાં ભક્તિરસ મુખ્ય ભાગ ભળે છે.

૧ ટુંકનો ટુંકો અર્થ એટલો થાય છે કે એક જ સ્થાને ઝાઝા મંદીરોનો સમૂહ.